

HISTORISK TIDSKRIFT  
(Sweden)

130:2 • 2010

## KORTARE RECENSIONER

Fredrik Charpentier Ljungqvist, *Global nedkylning: klimatet och människan under 10 000 år* (Stockholm: Norstedts 2009). 335 s.

Klimatets historia har rönt ökad uppmärksamhet bland både historiker och klimatforskare på senare år. Debatten om den mänskligt orsakade globala uppvärmningen har lett till att forskare frågat sig hur klimatet sett ut tidigare under historien, som ett sätt att få en referensram för de nuvarande förändringarna. Klimatet har dock intresserat historiker förut, såsom Fernand Braudel och hans *la longue durée* inom Annalesskolan. Klimathistoriska ansatser har också funnits inom den på 1970-talet etablerade underdisciplinen miljöhistoria. Fredrik Charpentier Ljungqvist, doktorand och medeltidshistoriker vid Stockholms universitet, lutar sig därför både mot ny forskning och en längre tradition i sin forskningsöversikt över klimatet och människan genom historien.

Bokens huvudtitel kommer av att jordens medeltemperatur under de senaste cirka 8 000 åren har sjunkit något och att vi också att döma av tidigare klimatcykler ganska snart står inför en ny istid. Huvudtiteln skulle dock kunna missuppfattas som polemisk, som ett argument mot uppfattningen att vi nu upplever en av människan orsakad global uppvärmning, varför det kanske hade räckt med den mer informativa undertiteln. Boken är indelad i kapitel som kronologiskt behandlar klimatets fluktuationer sedan den senaste istidens slut i synnerhet i Europa men också i andra delar av världen där historiska klimatdata numera förekommer. Vi får möta människor från flera olika kulturer – babylonier, romare, maya- och anasazi-indianer, vikingar och moderna européer – och författaren beskriver hur variationerna i klimatet påverkat livsvillkoren samt vilken roll klimatet spelat i förhållande till andra historiska faktorer. Särskilt fokus läggs på åren cirka 1300–1900, det vill säga den lilla istiden.

De historiemetodologiska frågorna är komplicerade. Det kan vara nog så svårt att bedöma hur olika faktorer samverkat i en historisk process som skedde för flera tusen år sedan, eftersom arkeologiskt material och skrivna källor ofta är sparsamt förekommande och/eller svårtolkade. Blandar man sedan in klimatet som en faktor blir det ännu mer komplext. Det finns dock mycket ny forskning gjord av exempelvis arkeologer och klimatologer som har använt sig av artefakter, årsringar på träd, borrhov ur glaciärer, fossilt pollen, sjösediment med mera som historisk empiri. Det är fortfarande osäkra data som produceras, men forskarna kan trots allt pussla ihop mycket ny kunskap om gångna tiders klimat. Det blir extra intressant när Charpentier Ljungqvist tar hjälp av den nya kunskapen och diskuterar olika civilisationers undergång, exempelvis mayaindianernas, med klimatet som en ytterligare historisk faktor. Författaren

behandlar här sitt ämne med en professionell historikers kritiska blick och försiktighet när det gäller källorna, och oftast visar han hur ny kunskap om det historiska klimatet också ger oss ny kunskap om människans historia.

De historiska förklaringarna är särskilt välgrundade när Charpentier Ljungqvist behandlar perifera jordbrukssamhällen som exempelvis Island och Grönland, som dessutom är föremål för hans egen forskning. Där fanns en mer direkt koppling mellan nedkylningen under den lilla istiden, jordbrukets avveckling och de försämrade livsförhållandena. När det däremot gäller samhällen i mer centrala jordbruksområden, som på grund av att en större del av befolkningen levde av överskottet från jordbruket var mer flexibla, blir det mer problematiskt att förklara hur klimatet påverkade samhället, eftersom man kunde bygga upp livsmedelslager och det fanns flera sätt att tjäna sitt levebröd. Oftast är författaren försiktig i sådana fall, och skriver att klimatet bara var en av flera faktorer som påverkade dessa samhällens utveckling, men ibland kanske klimatets betydelse övervärderas, åtminstone framstår det så. Exempelvis sägs det i samband med delen om de första så kallade högkulturerna i Mellanöstern, Asien och Sydamerika att "klimatförändringar tvingade fram de klassiska civilisationerna" (s. 39), vilket blir lite väl förenklat. I samband med häxförföljelserna under 1400–1600-talen får klimatet också en väldigt stor betydelse för tolkningen av vad som drev dessa processer (s. 200–204), när författaren precis innan deklarerat att "[k]limatet kan inte förklara de större linjerna i Europas politiska, ekonomiska och kulturella utveckling från medeltiden fram till idag" (s. 200). Kanske menar han att häxprocesserna inte tillhörde dessa "större linjer", men större tydlighet om vilka faktorer som verkligen var avgörande hade varit önskvärd.

Charpentier Ljungqvists slutsatser är att klimatet hela tiden har förändrats med ett i stort sett cykliskt förlopp där varmare perioder ersatts av kallare, vilket också resulterat i torrare eller fuktigare regionala klimat. Gränsområden mellan olika klimat- och vegetationszoner har drabbats hårdast av dessa förändringar, vilket i många fall lett till svält, påföljande folkomflyttningar och ibland krig. De samhällen som bäst anpassat sig – företrädesvis differentierade samhällen med många olika utkomster, sociala skydds nät och klokt utnyttjande av naturresurser – har haft störst förmåga att klara av klimatförändringar. Avslutningsvis diskuterar författaren på ett balanserat sätt de mer eller mindre välgrundade och partiska argument som förekommer i dagens klimatdebatt. *Global nedkylning* är därför en bra, saklig och behövlig bok i en tid då människans påverkan på det globala klimatet debatteras med inte alltid så sakliga argument.

*Jonas Hallström*

Yrsa Lindqvist (red.), *Tradition och turism på Åland: att använda kulturarvet* (Helsingfors, Svenska litteratursällskapet i Finland 2008). 240 s.

Våren 2005 påbörjade Folkkultursarkivet ett dokumentationsarbete om åländskt kulturarv och turism. Resultatet presenteras i en gemensam utgåva från nämnda arkiv och Svenska litteratursällskapet i Finland med namnet *Tradition och turism på Åland: att använda kulturarvet*, under Yrsa Lindqvists redaktion.

För en svensk allmänhet representerar Åland kanske främst nöjesfärjor. En mer historiskt bevandrad besökare kanske tänker mer på ögruppens geopolitiska viktiga läge, där 1800-talets Ålandsservitut, folkomröstningen 1919 och Sänders falerade Stockholmsplan före det sovjetiska angreppet på Finland är några av hållpunkterna. Sätillvida fyller utgåvan ett tomrum med andra aspekter för den som har specialintresse för Åland. Här presenteras ett kultur- och naturmiljöarv i form av bland annat kyrkor, konst, kobbaklinter och hantverk. Men det är inte därför utgåvan är intressant för en bredare och inte minst kulturarvsintresserad publik.

Till skillnad från många andra lokala studier finns här ett påtagligt vidare perspektiv. Turism blir någonting annat än resande i sig. Det gäller även synen på kulturarvets växande betydelse i tider av snabb förändring. Det poängteras att kulturarv är ett förhandlingsresultat och inte något som kan tas för givet. I Yrsa Lindqvists inledande text hävdas att "[p]latsen blir en social konstruktion som skapas av dessa symboler eller representationer som består av myter, fantasier och drömmar. Vanligen framkallar representationerna bilder av det förgångna, av en svunnen tid" (s. 12). Här integreras också kulturarv, naturmiljö och turism på ett spännande sätt, även om många av textbidragen bara berättar och inte problematiserar. Denna sidokritik ska dock inte tas alltför bokstavlig på grund av utgåvans mer dokumenterande ambitioner. Den tänkta publiken är inte givet den akademiska historikern, utan snarare just en Ålandsintresserad allmänhet och den ålänning som vill se sitt kulturarv i tryck.

Det som är särskilt intressant är problematiseringen av mötet mellan värd och besökare, det vill säga hur samspelet mellan identitet och upplevelse i fallet Åland kan gestaltas. Monica Ståhls-Hindsberg skriver i sin studie av de åländska hembygdsmuseerna bland annat följande: "Genom turisterna kan man också få upp ögonen för det egna unika. Genom att bli medveten om andra sätt att tänka, leva och känna, stärks den lokala identiteten." (s. 178) Exemplet visar på hur det dynamiska identitetsbegreppet skapas och förändras i en given kontext, där både ett "vi" (i form av värdarna/lokalbefolkningen) och ett "dom" (besökarna/turisterna), för att använda Zygmunt Baumans terminologi, samverkar, motspelar och integrerar. Turismen både definierar och förhandlar om den lokala identitetens innehåll.

På så vis når nämnda utgåva längre än mycket som skrivs utifrån en lokal eller regional utgångspunkt. Läsaren behöver faktiskt inte alls vara intresserad av Åland i sig. Det intressanta är istället de generella frågor som antologin belyser. Dessa frågor har blivit viktigare att diskutera, då turistisk verksamhet blivit en alltmer flitig användare av vårt förflutna.

*Lars Kvarnström*

Jack P. Greene & Philip D. Morgan (red.), *Atlantic history: a critical appraisal* (New York: Oxford University Press, 2009). 384 s.

Atlantistoria har det senaste årtiondet blivit ett allt mer uppmärksammat forskningsområde i framförallt Storbritannien och USA. Intressanta frågeställningar inom detta fält är till exempel om det finns något som kan betecknas som en atlantisk gemenskap, om ett atlantiskt perspektiv är värt att studera, och till vilken nytta denna forskning i så fall är? Frågor som dessa försöker professor emeritus Jack P. Greene och professor Philip D. Morgan, båda verksamma vid Johns Hopkins University, finna svar på i antologin *Atlantic history*. Genom artiklar från elva olika författare samt artiklar skrivna av redaktörerna, alla med olika synvinklar och aspekter, ges läsaren en mångsidig bild av denna del av den globalhistoriska forskningen. Bokens övergripande syfte är således att belysa betydelsen av atlantistoria och samtidigt visa på medvetenheten om de alternativ och tillägg som kan tänkas vara behövliga för forskning om den atlantiska världen.

Boken är indelad i tre huvuddelar: "New Atlantic world", "Old worlds and the Atlantic" samt "Competing and complementary perspective". Därutöver ingår en introduktion och ett kapitel av Joyce E. Chaplin, "The Atlantic Ocean and its contemporary meanings, 1492–1808". I den första delen berörs i separata bidrag de fem stora nationerna Spanien, Portugal, England, Frankrike samt Nederländerna och deras förhållande till, och utveckling i, den atlantiska världen. Samtliga tar sin utgångspunkt i fyra övergripande och sammankopplade frågor. Dessa berör hur ett atlantiskt perspektiv kan bidra till en bättre förståelse av respektive stat. Vidare diskuteras vad som är specifikt nationellt och vad som är generellt atlantiskt i dessa nationers historia och utveckling samt om ett atlantiskt synsätt kan generera nya frågor eller tvärtom medför en risk att bilden av de enskilda staterna blir oskarp, när forskarna studerar dessa i det större sammanhang den atlantiska gemenskapen utgör.

I del två beskrivs "den gamla världen" och hur den via den atlantiska gemenskapen sammanfogats med den "nya". Här behandlar Amy Turner Bushnell indiansamhällen i både Syd- och Nordamerika från en atlantisk aspekt och vidgar därigenom ämnet, som i övrigt får sägas vara tämligen eurocentriskt

och USA-centrerat. Det är denna artikel, samt Philip D. Morgans artikel om Afrika, som visar på den bredare atlantiska gemenskapen. I denna del skriver även Carla Rahn Phillips om Europa och Atlanten i en separat text, men tyvärr blir denna i mångt och mycket en upprepning av vad som redan diskuterats till följd av den första delens snäva fokus på Europa.

I den tredje delen granskas det atlantiska synsättet kritiskt. Här ställs frågor rörande vilka fördelar och förtjänster perspektivet kan tänkas ha samt om det överhuvudtaget finns något som kan kallas för atlanthistoria. Dessutom föreslås andra sätt att undersöka dessa aspekter under den tidigmoderna historien, som författarna anser att de historiker som ägnat sig åt atlantisk historia hittills har förbiset. De fyra författarna i denna del, Peter H. Wood, Jack P. Greene, Nicholas Canny och Peter A. Coclanis, vill tydliggöra det atlantiska perspektivets begränsningar och ger förslag på nya infallsvinklar, bland annat en global aspekt, liksom en synvinkel som utgår från kontinenterna, från den amerikanska hemisfären etc.

Mest kritisk mot det atlantiska perspektivet är Coclanis; han hävdar att det får till följd att så mycket av det väsentliga i utvecklingen går förlorat att resultaten blir missvisande. Coclanis språkbruk antyder en djup aversion mot den atlantiska historieforskningen och möjligen också mot de stora namnen inom detta fält, som Coclanis benämner "sluggers such as Jack P. Greene and Bernard Bailyn" (s. 337). Denna motvilja gentemot begreppet atlanthistoria yttrar sig till exempel på följande sätt (s. 338):

So what's my beef with Atlantic history? Simply stated, in my view the levels of explanatory power and analytical acuity possible via the Atlantic history stratagem are beguiling, but ultimately limiting, because the stratagem artificially limits the field of vision of its devotees, often leaving them with their eyes wide shut to processes, developments, and conditions of central importance to understanding their "little corner of the world" speaking figuratively.

Sammanfattningsvis kan konstateras att större delen av *Atlantic history: a critical appraisal* handlar om det ekonomiska utbytet och befolkningsrörelserna mellan de fyra kontinenter som ingår i den atlantiska gemenskapen. Detta menar författarna lämnar ett tomrum i forskningen avseende andra viktiga aspekter, som cirkulationen av idéer och utbyte av värderingar inom den atlantiska världen. Dessa aspekter efterlyses också av Greene och Morgan i inledningskapitlet. Det hade förutom detta varit intressant att se de mer perifera europeiska staterna behandlas i boken eftersom det hade kunnat åskådliggöra både perspektivets räckvidd samt begränsningar.

Ger då antologin svar på frågorna om det atlantiska perspektivets nytta

för historieskrivningen? Trots vissa upprepningar och trots att det inte alltid är tydligt hur artiklarna är sammanlänkade, demonstrerar antologin att det atlantiska synsättet på den tidigmoderna historien bortom nations- och statsgränser kan erbjuda ett bra komplement till den globala historieskrivningen eller som Greene och Morgan skriver: "These criticisms of Atlantic history contain considerable cogency, but they need not be seen as crippling. [...] This common Atlantic project provides the broad setting for identifying and explaining its many variations." (s. 7) Med en atlantisk synvinkel kan forskaren således överskrida traditionella gränser och därigenom bidra med nya insikter till den tidigmoderna forskningen om Atlanten och dess historiska betydelse. Atlanthistoria är av allt att döma ett forskningsfält som har kommit för att stanna.

*Charlotta Fredén*

Stig Welinder, *Jämtarna och samerna kom först* (Östersund: Jamtli 2008).  
166 s.

Historiebruk är användande av historien som en resurs i nuet. Det kan ske på väldigt olika sätt och inom många samhällssfärer. Vetenskaplig historia är en tolkning av ett historiskt skeende utifrån givna premisser såsom metod och teori, tidigare forskning och källkritiska krav. En fråga är dock i vilken mån den vetenskapliga historien samspelar med historiebruket. Är det kanske så att vetenskap ibland också blir historiebruk, där vetenskapen reduceras till en resurs för att uppnå ett mål – att bekräfta och främja vissa värderingar?

Arkeologen Stig Welinders *Jämtarna och samerna kom först* väcker den här typen av tankar. I boken, som bygger på seminarier och examensarbeten av Welinders studenter, försöker författaren på ett nytt sätt närma sig frågan kring vilken folkgrupp som "kom först" till Jämtland. Welinder är mycket väl medveten om frågans politiska känslighet, och hur vetenskapen använts som resurs i konflikten över nyttjanderätt av mark. Både samer och icke-samer har kallat arkeologer som expertvittnen i rättstvister för att vittna om att gruppen funnits på plats lika länge eller längre än den andra.

Boken kommer, föga överraskande, fram till att frågan inte har något entydigt svar. Det överraskande är snarare Welinders slutsats att frågan är felställd. För enligt Welinder existerade inte de etniska grupperna jämtar och samer förrän under tidig medeltid. Deras förfäder fanns visserligen på plats åtminstone ett halvt årtusende tidigare, men levde då enligt Welinder i ett samhälle där båda grupperna var tätt sammanlänkade via en gemensam bytesekonomi och delad rituell religiös praktik. I vilken mån skillnader i språk mellan samer och germaner var viktigare än dessa förenande band går inte att säga, men Welinder

menar att de torde vara av underordnad betydelse och antyder att flerspråkighet borde ha varit vanligt. Här stöder sig Welinder på både teorier kring etnicitet som en löpande och föränderlig process liksom på mer traditionell arkeologisk empiri. Stort utrymme ägnas åt analys och kategorisering av olika gravtyper, där jordbruksbefolkningens gravar går att skilja från det skogs- och fjällboende fångstfolkets. Welinder pekar på att föremålen i gravarna inte på ett entydigt sätt är exklusiva till en typ av grav, vilket stärker tesen att det fanns täta band mellan de jordbrukande folken och de som livnärde sig som jägare och samlare.

Först vid tidig medeltid framträder tydliga skillnader i både gravsed och begravda föremål, vilket pekar på framväxten av två etniskt skilda grupper. Enligt Welinder berodde denna utveckling på att jordbrukarna blev kristna och ombildade bytesekonomin i en feodal riktning, samtidigt som Jämtland införlivades i det framväxande norska kungarikets intressesfär. Detta utestängde de jagande och samlande grupperna från både det ekonomiska och kulturella livet, då dessa inte ville kristnas eller inordnas i en feodal beroendeställning. De förra kom att ingå i den germanska kultursfären och kallas för jämtar, medan de senare utvecklade en samisk identitet. Samerna kom därefter i den germanska befolkningens ögon att med Edward Saids ord utgöra "den andre".

Etnicitet är utifrån de teoretiska utgångspunkter som Welinder lyfter fram, Fredrik Barths konstruktivistiska processperspektiv och Saids Orientalism, något som ständigt omförhandlas och anpassas till skiftande behov och omständigheter. Här blir de teoretiska vägvalens betydelse för tolkningen uppenbar. Hade Welinder utgått ifrån såg Anthony D. Smiths *ethnie*-begrepp hade resultatet kanske blivit delvis ett annat – med en betoning av kontinuitet, och den betydelse som språk kan ha som särskiljande. Just språkets betydelse som identitetsmarkör utforskas inte närmare, vilket har sin förklaring i att det är svårt att göra inom arkeologi. Samtidigt lämnas därmed frågan öppen i vilken mån språket bidrog till att förena eller skilja grupper åt i det forntida Jämtland.

I slutdiskussionen återkommer Welinder till dagens maktpolitiska och identitetsskapande historiebruk i Jämtland. Då övergår forskningen till ett samhällspolitiskt inlägg. Han konstaterar att "bestående är att historien är meningssskapande för människor och grupper. Därför är frågan 'vem kom först' viktig, om än den enligt min berättelse är felställd" (s.141).

Slutsatsen är att arkeologi inte kan användas som resurs för att rättfärdiga maktanspråk och underblåsa etniska konflikter, då de egenskaper etnicitet får i detta historiebruk – essentiell, evig och opåverkbar av "den andre" – inte har stöd av vetenskapen. Nu är det dock så att enskilda vetenskapliga rön ingår i en dialektisk process där kunskap hela tiden ifrågasätts, kompletteras och förändras. Sålunda utgör alltså bokens resultat troligen inget slutgiltigt avgö-



rande i denna fråga. Samtidigt är *Jämtarna och samerna kom först* en fascinerade form av vetenskapligt historiebruk; ett försök att lösa en samhällspolitisk träta genom att låta vetenskapens auktoritet mana till acceptans, vidsynthet och ödmjukhet inför historien.

Michael Funke

Lars Hermanson, *Bärande band: vänskap, kärlek och brödraskap i det medeltida Nordeuropa, ca 1000–1200* (Lund: Nordic Academic Press 2009). 319 s.

Efter att skickligt ha analyserat äldremedeltida nordisk politik mot bakgrund av släkt- och nätverksband har Lars Hermanson förflyttat forskningsfokus mot ett annat integrativt element i dåtida politisk kultur: vänskapsbanden. I *Bärande band* kritiserar han tidigare forskare för att ha dragit en alltför skarp gräns mellan å ena sidan den vänskap som ryms inom ramen för politiskt maktutövande, å andra sidan den kristna andliga vänskapen. Genom att separera de båda vänskaperna har man gjort det onödigt svårt för oss att förstå hur kungar och stormän tänkte och handlade. "Ideologi, trosföreställningar och känslor var integrerade delar av den medeltida politiska kulturen." (s. 19.)

*Bärande band* inleds med ett översiktligt kapitel om antika och fornkristna vänskaps- och kärleksidéer, varefter Hermanson övergår till en längre utläggning om 1100-talsrenässansen. Han visar hur vänskapsbanden blev allt viktigare för den andliga samhörigheten, den sociala identiteten och den politiska ordningen. Senantika idéer anpassades till den påvekyrkliga reformrörelsens vision om Gudsriket. Även individuella vänskapsband, som tidigare upplevts som problematiska på det teologiska fältet, blev mer accepterade. Hermanson är samtidigt noga med att poängtera att den vänskap som möter oss i epokens skrifter, till exempel i Vilhelm av Æbelholts brev, inte har mycket gemensamt med vänskap i ordets nutida bemärkelse. Snarare rörde det sig om en kollektiv, symbolmättad vänskap som, i och med att den befäste och reproducerade normsystem, förmedlade en stark vi-känsla mellan sändare och mottagare.

Allt detta är gott och väl, men *Bärande band* blir verkligt intressant när Hermanson övergår till att analysera hur de katolska vänskaps-, kärleks- och brödraskapstankarna applicerades på den politiska kulturen i 1100-talets Norden, hur de andliga idéerna utnyttjades för att skapa identiteter och legitimera maktgrupperingar. I en längre analys av *Gesta Danorum* visar Hermanson hur Saxo Grammaticus sökte förklara – på ett rättfärdigande vis – varför en gruppering ("Skjalmkollektivet", det vill säga det som förr kallades Hvidesläkten) hade lagt sig till med politiska och kyrkliga nyckelposter. Saxo utgick från vänskapsideologiska betraktelser när han presenterade en idealmodell för

världsligt herravälde och redogjorde för grupperingens, i synnerhet biskop Absalons, inflytande över dansk rikspolitik.

Att kungar och biskopar gärna tog de kristna vänskapsidéerna till sitt hjärta är inte ägnat att förvåna. I 1100-talets politiska verklighet var oberäknelig. Stormän bytte ofta lojaliteter, med förödande resultat för den kung eller tronpretendent som fann sig sviken. Om monarkin i allmänhet och lojalitetsbanden mellan kung och folk i synnerhet kunde stärkas genom importen av vänskapsideologier var detta givetvis välkommet. På denna punkt är Hermansons bok upplysande, i synnerhet som den övertygande illustrerar de stora likheterna mellan skandinavisk och allmäneuropeisk politisk kultur. Som exempel kan nämnas komparationen mellan redogörelserna för fejder i det norsk-isländska sagamaterialet och skildringarna av den flandriske hertigen Karl den godes död hos Galbert av Brygge och Gautier av Théroouanne. Nordisk maktpolitik under högmedeltiden var i mångt och mycket en återspeglning av samma grundläggande strukturer som fransk, tysk och engelsk maktpolitik vilade på. Vänskapsidéer som vuxit fram och formulerats inom ramen för kontinental kultur kunde lätt recipieras och vidareutvecklas i Norden.

Detta gäller även de ritualmättade edsförbund som kan beläggas för flera europeiska länder under seklerna ifråga. Hermanson visar hur den kollektiva vänskap som präglade gillena utnyttjades av kungarna, vilka därigenom kunde slå en bro mellan teoretisk härskarideologi och praktisk maktutövning. Det danska Knutsgillet skall, menar Hermanson, tolkas som ett sätt att ritualisera monarkin i nya former.

I flera kapitler för Hermanson ett övertygande resonemang, vilket är lätt att följa och sympatisera med. Genom att koncentrera sig på 1100-talet har han dessutom satt förändringsperspektivet i fokus för sin analys, något som ger boken en dynamik som ofta saknas i medeltidshistorisk kulturforskning. Likväl lider *Bärande band* av problem som Hermanson inte till fullo förmår komma över. Förvisso skildrar han hur kungen och kyrkan utformar program med vänskap som konstituerande element, men när det gäller att visa på praktiska effekter lider han skeppsbrott på källbristens oundvikliga klippor. Vilken betydelse fick egentligen vänskapsideologin för skandinaviska stormän? I hur stor utsträckning förändrades den politiska kulturen i praktiken, och inte bara på papperet? Stormännen fortsatte ju att svika kungar och göra uppror långt efter det att kungarna började använda vänskapsideologier för att stärka sin makt. Här blir Hermanson svaret skyldig.

Ett annat dilemma ligger på ett mer övergripande plan. Hur relevant är vänskapsforskningen för helhetsbilden av maktpolitiken under äldre medeltid? Hur stor vikt bör man lägga vid just vänskapen (till skillnad från helt andra aspekter, som blodsband, hierarkier, militärteknologi och jordäggande) i analyser av exempelvis sakraliseringen av offentlig kultur eller utvecklingen av frälset?

Hermanson är uppenbarligen medveten om dilemmat, men han undviker att dra långtgående slutsatser och nöjer sig med att foga vänskapsaspekten till de övriga.

Och det är vackert så. Lars Hermanson har skrivit ännu en bra bok som förnyar och vitaliserar forskningen om äldre nordisk medeltid.

*Dick Harrison*

Olle Ferm & Per Förnegård (red.), *Regards sur la France au Moyen Âge: Mélanges offerts à Gunnel Engvall* (Stockholm: Sällskapet Runica et Mediævalia, Centre d'études médiévales de Stockholm 2009). 390 s.

Gunnel Engvall är inte bara en framstående specialist på den samtida franska romanen, som outtröttligt upprätthållit undervisningen i franska språket och de fransk-svenska akademiska förbindelserna. Hon har också stimulerat tvärvetenskaplig forskning, däribland sådan som rör medeltiden, och medverkat i grundandet av Centrum för medeltidsstudier i Stockholm. Därför är det inte förvånande att ett antal svenska medievister med anknytning till de romanska språken har önskat att deras bidrag i festskriften skulle tryckas på franska för att hedra henne. Denna eleganta volym med många bilder bör av den anledningen inte bara uppmärksammas av svenska medeltidsforskare utan också kunna väcka intresse hos franska medievister för det arbete som utförs av deras nordiska kolleger, något som ofta försummas på grund av bristande språkkunskaper.

Det är en medeltidshistoriker, utan anspråk på specialkunskap i de olika ämnena i volymens 16 uppsatser, som svarar för denna anmälan. Uppdelade på sex kapitel behandlar bidragen inom medeltidsforskningen sedan länge beprövade ämnen: konst, kultur, litteratur, språkvetenskap, filosofi och teologi samt liturgisk diktning. Detta närmast med två undantag, för inspirerade av de franska medeltidsforskarnas senaste framsteg ifråga om bildanalys har Mia Åkestam och Erika Kihlman utifrån ett franskt manuskript av Éthique à Nicomaque dragit skarpsinniga slutsatser om förhållandet mellan text och bild och betydelsen därav för att förstå och minnas skriven text. Olle Ferm har gett sig in på ett mycket aktuellt men svårtolkat forskningsfält, nämligen hur man uttryckte känslor och sinnserörelser under medeltiden, och gör det genom att visa på vilka olika sätt humorn yttrade sig.

Volymen är enhetlig sätillvida att de flesta författarna huvudsakligen håller sig till ett begränsat tidsavsnitt – 1100-talet till början av 1300-talet. De flesta är specialister på litteratur och textanalys inom området romanska studier och utgivning av fornfranska texter, där svenska forskare i flera decennier utmärkt

sig. Som framgår av verkets titel intresserar de sig framför allt för texter och kulturella fenomen från franskt område.

Thomas Ekenberg och Alf Härdelin har dragit fram två ledande gestalter inom den medeltida undervisning som utvecklades inom "les écoles parisiennes": Pierre Abélard och Jean Gerson. Den förras föreläsningar om viljan intar utan tvekan en plats för sig i utvecklingen av teologernas teorier härom. Den senares framställningar om pastoralteologi och mystik hade en viss spridning i Sverige på 1400-talet. Luminița Beiu-Paladi ställer frågan om det litterära motivet till *carpe rosam* och bruket därav i olika genrer som romanen, den moraliska berättelsen och lyriska poesin. Ritva Maria Jacobsson, Gunilla Björkvall och Gunilla Iversen analyserar olika poetiska former i de liturgiska sångerna, såsom de troper, förbundna med kulten av Heliga korset, *nova cantica* och marianska sekvenser, vilkas tillkomst i de mest skilda religiösa och kulturella miljöer uppenbarligen skall sättas i förbindelse med den rika Mariakulten på 1100-talet. Anders Cullhed visar hur två olika på varandra följande författare av *Roman de la Rose* har haft olika litterära avsikter. Den andre, Jean de Meun, har förvandlat Guillaume de Lorris höviska roman till ett arbete som är besläktat med *speculum*-genren. Lingvisterna Anders Bengtsson och Hugues Engel undersöker det skrivna språket. Den förre förklarar bruket av participialkonstruktion i översättningarna till medelfranska av *Epitoma rei militaris* av Végèce och i *Gargantua* av Rabelais, och den senare undersöker förekomsten av den företeelse i franska språket som kallas "dislocation" i *Miroir historial* av Jean de Noyal.

Ett fåtal artiklar förklarar dynamiken i de franska influenserna i Sverige och då särskilt på konstens område. Det gäller exempel på gravmonument från mitten av 1200-talet, såsom drottning Katarinas (Jan Svanberg), på religiös arkitektur, såsom det 1272 påbörjade bygget av Uppsala domkyrka (Christian Lovén) och på trädgårdskonsten, såsom en trädgårdslabyrint i Lund, inspirerad av parisiska trädgårdar på 1300-talet (Anders Andrén). Med översättningen till svenska av *Chevalier du lion* angriper Sofia Lodéns uppsats den för hela det kulturella närmandet viktiga frågan om reception av litterära verk, närmare bestämt de höviska romanerna och deras anpassning till en ny social kontext och ny publik. Närvaron av svenska studenter bland kulturförmedlare vid Paris universitet behandlas av Per Förnegård apropå ett Saint Denis-mirakel i Yves de Saint-Denis krönika i början av 1300-talet.

Författarna kan, trots några felaktiga facktermer, sägas behärska franska språket utmärkt. De fylliga litteraturförteckningarna efter varje uppsats är berömvärda, även om man ibland märkligt nog saknar en del franska arbeten. Utan att här göra anspråk på fullständighet kan man notera frånvaron av arbeten av Paul Zumthor, Michel Zink och även Pierre-Yves Badel, när det gäller litteraturhistoria; de nyutkomna lingvistiska arbetena av Cendrine

Pagani-Naudet och Olivier Bertrand; när det gäller den medeltida filosofins historia, de talrika arbetena av Alain de Libéra och, särskilt ifråga om Abélard, Jean Jolivet; samt rörande den franska humanismen på 1300-talet och Gerson, pionjärarbeten av Gilbert Ouy.

Läsaren kan inte vänta sig en förnyelse av metod eller begrepp i detta arbete. Festskriftens genre lämpar sig knappast därför. Inte heller hittar läsaren en diskussion om det komplexa begreppet kulturell överflyttning eller någon djupare reflexion över exempelvis språkets semiologiska funktioner. Icke desto mindre avtecknar sig några av de viktiga problemen i kulturhistorien tydligt.

Studiet av förbindelserna med de kulturella, intellektuella och konstnärliga franska miljöerna förklarar Sveriges tillhörighet under hög- och senmedeltid till en västlig sammanhängande och ömsesidigt återverkande enhet tack vare de ökande kulturella mellanhänderna och deras sociala mångfald. Det var inte längre bara fråga om munkordnarna utan också och i synnerhet de sekulära klerkerna och bland dem studenterna vid skolorna, senare vid Paris universitet, för att inte glömma lekmännen som besökte de furstliga hoven, alla lystna på alster och litterära, estetiska och tekniska nyheter.

Åtskilliga uppsatser avslöjar hur mycket den stora ansträngningen att över-sätta från latin till folkspråket, något som påbörjats på 1100-talet och var särskilt livaktig på 1300-talet, har bidragit till att förklara franskans grammatiska regler och dess framträdande som lärt språk. Kort sagt så är det ett nytt lingvistiskt område mellan arv och förnyelse, som undan för undan tar plats i den franska sfären.

Rent allmänt inbjuder denna bok till att begrunda en mycket aktuell fråga: det nödvändiga jämförandet mellan de filologiska och litterära förändringarna, liksom skriftsystemets evolution, och det medeltida *système de représentations* och samhällsutvecklingen. Författarna kan förebrås för att i viss mån ha lämnat därhän ett verkligt sociologiskt närmande till de kulturella fält som man givit sig i kast med. Men forskningen om medeltidens skriftkultur, inspirerad av Michael Clanchy, vars arbete märkligt nog saknas i bibliografierna, övertygar historikern om möjligheten att inte bara läsa texterna med hänsyn till deras informativa och objektiva innehåll utan också betrakta dem som något som registrerar och samtidigt på ett exakt sätt uttrycker rörelserna i det samtida samhället. Detsamma gäller för övrigt avbildningar, bilder och konstverk. Kort sagt så bidrar författarna i denna volym till att bekräfta att språket är en historisk källa för sig och att dess förbindelser med skriften och kulturområdet är ett forskningsfält där det fortfarande finns mycket att tyda.

*Élisabeth Mornet*<sup>1</sup>

1. Recensionen har översatts till svenska av doc. Birgitta Fritz.

Bo Franzén, *Emancipation och urbanisering i medeltidens Sverige: trender mot ett mer fritt och rörligt feodalt samhälle cirka 1200–1527*, Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Economic History 57 (Stockholm: Almqvist & Wiksell International 2009). 86 s.

Ekonomhistorikern Bo Franzén har betitlat sin senaste skrift *Emancipation och urbanisering i medeltidens Sverige*. Den handlar om urbanisering och kommersialisering av samhället under medeltidens lopp. Det är ett ämne som har behandlats i en omfattande arkeologisk och stadshistorisk litteratur, varit tema för det stora forskningsprojektet "Medeltidsstaden" och ingående diskuterats på ett nordiskt historikermöte. Men författaren relaterar inte alls sina frågor och resultat till denna tidigare forskning. Frågan är för övrigt hur mycket en frihet enligt uttrycket "Stadtluft macht frei" kan ha betytt i ett samhälle, där mer än 95 procent av befolkningen vid medeltidens slut ännu bodde på landet och städerna var små och lantliga.

Genom att studera "indirekta effekter av den ekonomiska utvecklingen" vill författaren trots detta visa hur medeltidsmänniskorna blev allt friare och att samhället alltmer kom att vila på handel. Det tror han sig kunna göra genom att ta reda på hur många av de kända svenska medeltidsbrev som är utfärdade i en stad istället för på landsbygden och hur många brev som kvinnor ensam har utfärdat under olika perioder.

Urbanisering innebär att ständigt allt fler människor bor och arbetar i städer och tätorter och att gränsen mellan stad och land suddas ut. Begreppet definieras inte i boken, men författaren tycks med det avse dels stadsgrundningar, dels urbana aktiviteter. Följaktligen är för honom det sena 1200-talet en period med intensiv urbanisering i Sverige! Med handel avses tydligen alla slags affärsuppställningar, rörande fast egendom likväl som lös.

För att nå önskade resultat har Franzén utnyttjat den digitaliserade versionen av ett kartotek över de svenska medeltidsbrev. Det lades upp på 1950-talet, efter en stor inventering av materialet, som ett lappkartotek till grund för utgivningen av breven i Svenskt Diplomatarium. Nämnas bör att registreringen av breven av olika skäl kom att bli inkonsekvent och att den ännu inte heller är avslutad. Tack vare Diplomatiets huvudkartotek (SDHK), som nås via Riksarkivets hemsida, har medeltidsforskarens arbete avsevärt förenklats. Det går snabbt att få fram uppgifter om de mer än 40 000 registrerade breven och för tiden till och med 1377 och åren 1401–1420 även själva brevtexterna. Lättillgängligheten har dock sina avvisidor. Till följd av tillkomst- och traderingshistorien är brevmaterialet mycket ojämnt och mindre lämpat för statistik. Det krävs av nyttjaren goda kunskaper om materialet som sådant och dess bakgrund.

Franzén har inte tillgodogjort sig den litteratur om brevmaterialet som

anförs i litteraturförteckningen. "Diplomatarium" är inte, såsom han tror, beteckningen på ett lands eller riksarkivs bestånd av medeltidsbrev utan ett verk som breven, diplomerna, trycks i. Syftet med kartoteket har inte varit filologiskt. Ett testamente kan "upprättas", men om brev brukar det heta "utfärdas". Ordet "regist", en kortare sammanfattning av huvudinnehållet i ett brev, heter i bestämd form "registen"/"registerna", inte "registret"/"registren" såsom Franzén skriver.

Författaren får i tabellerna och diagrammen exempelvis fram att det i Uppland, Södermanland och Östergötland har utfärdats fler brev i städer än på landet och drar slutsatsen att Östergötland var mest urbaniserat. Men i dessa landskap ligger Uppsala, Strängnäs och Linköping med sina domkyrkor och i Vadstena fanns ett stort kloster med livlig korrespondens. Arkiven därifrån är de bäst bevarade, varför många av breven i själva verket handlar om de andliga institutionernas interna angelägenheter och inte kan ses som belägg på urbanisering.

Vad gäller kvinnor som ensamma brevutfärdare, så har 1200-talets kvinnor likaväl som 1400-talets svarat för godstransaktioner och för donationer av egendom till kyrkliga institutioner. Men många av de äldre breven därom har gått förlorade, medan det från senmedeltiden helt naturligt finns mycket mer bevarat. Dessutom hade bruket av brev efterhand spritts, inte minst till följd ökad skrivkunnet och lagens skärpta krav på köpehandlingar från mitten av 1300-talet. Om det därför finns fler sena belägg på kvinnor som brevutfärdare kvar, vittnar det om att kvinnorna blivit friare och handeln ökat eller bara om att den bevarade brevmängden vuxit?

Avslutningsvis något om alla konstigheter och fel som finns i boken. Medeltidens Sverige med kung, krona och landslag med mera omtalas av författaren som "det som skulle bli Sverige"; drottning Margareta kallas riksföreståndare; ett bondestånd skall ha funnits på 1400-talet; nunnor och kvinnor omtalas som klerker; västgötägården Årnäs (Aranäs) och norska borgen Akershus står bland de svenska städerna i tabell 6:III. Med substantivet "landsort", avses inte en ort på landet, utan (i bestämd form) den del av ett land som ligger utanför huvudstaden. Breven med danska, norska och utomnordiska dateringsorter och svenska mottagare i tabell 6:IV–VI säger just ingenting om urbaniseringen i länderna ifråga.

Boken uppfyller enligt min mening inte de krav på analys, beaktande av relevant litteratur och mycket annat som måste ställas på ett vetenskapligt arbete. Det är olyckligt att författaren i så stor utsträckning hänvisar till sina egna tidigare skrifter, eftersom det är svårt att lita på hans historiska fackkunskaper. Texten är rörig och slarvigt skriven.

*Birgitta Fritz*

David W. Sabean, Simon Teuscher & Jon Mathieu (red.), *Kinship in Europe: approaches to long-term development (1300–1900)* (New York: Berghahn Books 2007). 336 s.

Släktskapsrelationer har inom historieforskningen av tradition setts som en samhällelig struktureringsprincip, vars betydelse som maktfaktor i samhället stadigt minskat under de senaste århundradena. Tolkningen leds då vanligen tillbaka till ett urtillstånd i form av ett ättesamhälle, där samhället i princip var uppbyggt av olika släkter. Successivt framkom andra struktureringsprinciper, där nationalstatens expansion ofta tolkas som den övergripande orsaken till att släktskap förlorade i betydelse. Släktens funktioner övertogs av andra institutioner; skråna, nationalstaten, marknaden eller välfärdsstaten. Sett i ett sådant tolkningsperspektiv framstår det som mindre relevant att studera släktskap under tidigmodern tid och möjligen är det orsaken till att historiker inte intresserat sig för släktskapsanalyser utan lämnat fältet för samhällsvetare och antropologer. I takt med att moderniseringsteorier testas har dock nu även denna traditionella historieskrivning börjat granskas.

*Kinship in Europe: approaches to long-term development (1300–1900)* är ett välkommet försök att teckna långa linjer i den europeiska utvecklingen under närmare 600 år. Antologin har en tydligt sammanhållen struktur där bidragen är ordnade kronologiskt utifrån en ny övergripande tolkningsram för släktskapsrelationer. Utgående från en kritik mot den existerande historieskrivningen formuleras två huvudteser. Den första är att släktrelationer inte kan ses som en struktureringsprincip som under framväxten av ett modernt samhälle stadigt minskade i betydelse. Redaktörerna Sabean och Teuscher menar i en gemensam inledning att om släktrelationer tolkas i kvalitativa termer framträder en ny tolkning av släktrelationernas historia i Europa. Den andra huvudtesen utgår från att det skett kvalitativa förändringar i hur släktskap uppfattats och fungerat i maktskapande sammanhang under den studerade perioden om 600 år. Två övergripande transformationsfaser presenteras. Den första fasen, från högmedeltiden till den tidigmoderna tiden, präglades av en tonvikt på linjer. På skilda håll i Europa fick då renodlingen av en stark släktlinje en större betydelse, vilket bland annat tog sig uttryck i att fideikommiss infördes på kontinenten (så småningom även i Sverige). Från mitten av 1700-talet tappade släktlinjerna i betydelse och i stället blev ett horisontellt släktskap mer betydelsefullt. Tonvikten på härstamning försköts till förmån för horisontella relationer såsom äktenskapsallianser. I många europeiska länder tilläts då även giftermål inom en närmare släktkrets, exempelvis med kusiner, vilket ytterligare stärkte de horisontella släktskapsrelationerna.

Antologin är indelad i två kronologiska avdelningar, motsvarande de två transformationsfaserna. Den första avdelningen omfattar perioden från hög-



medeltiden till cirka 1750 och består av sju enskilda bidrag, som geografiskt täcker in stora delar av Europa. De ger samtliga stöd till antologins huvudteser att det under denna period fanns en märkbar strävan efter att åstadkomma en hierarkisk och patriarkal organisering av släktskapsrelationer. Ett problem, som givetvis hänger samman med bristen på källmaterial, är att bidragen nästan är helt inriktade på samhällets eliter: frälset eller rent av regerande kungafamiljer. Oavsett detta visar bidragen hur släktrationer kunde gå hand i hand med statsformering. Framväxten av starka stater var sammanvävt med dynastiska ambitioner från såväl furstar som frälsesläkter. Bidragen visar också hur samhällets fokus på patriarkala system, till exempel rörande fördelningen av egendom, resulterade i förändrade genusrelationer.

Antologins andra avdelning innehåller bidrag som rör perioden från cirka 1750 fram till sekelskiftet 1900. Sabean och Teuscher menar inledningsvis att släktskapsrelationernas betydelse i samband med moderniseringsprocessen snarare ökade än minskade. Förändringen hängde nära samman med klassformation, nya kommersiella mönster i samhället och politikens modernisering. Härstamningens och de vertikala släktskapsförhållandenas betydelse tonades successivt ner, till förmån för horisontella relationer och ett skapande av nya släktformationer. Det var genom skapandet av släktallianser som grunden lades till kapitalackumulering, klassformation och klasskulturer. I de enskilda bidragen förflyttas också tyngdpunkten från frälset till i första hand den allt mäktigare borgarklassen. Elisabeth Joris och David Sabeans enskilda bidrag visar hur släktskapsrelationer utgjorde en viktig del i framväxten och formeringen av en medelklass. Det var inom släktrationer, som framför allt skapades genom äktenskapsallianser, som lån och krediter upprättades och det var inom samma nätverk som social säkerhet kunde upprätthållas. Formeringen av äktenskapsallianser bar också spår av allt tätare släktskap mellan makarna. John Mathieus bidrag visar hur Schweiz tillät kusinäktenskap i slutet av 1700-talet och hur sådana blev vanligare under 1800-talet. Bevarade släktskapsrelationer kunde också verka samhällsbevarande under tider av förändring, vilket bland annat Laurence Fontaines bidrag om kopplingen mellan släktrationer och migration under 1800-talet visar.

Tolkningen av den senare transformationsfasen (1750–1900) ställer förståelsen av moderniseringsprocessen i delvis nytt ljus. Släktrationer kan inte ses som en struktureringsprincip som ständigt minskat i betydelse. Istället för att, som tidigare forskning, se modernisering som det definitiva slutet för släktskap som samhällelig struktureringsprincip och den slutliga segern för kärnfamiljen som minsta analysenhet, så argumenterar Sabean och Teuscher för att moderniseringen innebar en övergång till ett samhälle där släktrationernas betydelse snarast ökade. Detta resonemang, som stöds av antologins bidrag, har en stor inneboende sprängkraft. Det utmanar den etablerade uppfattningen om

en uppdelning i traditionella och moderna samhällen, där släktrelationers betydelse har kopplats ihop enbart med den förra typen. Det är just detta som gör *Kinship in Europe* till ett spännande och provocativt bidrag till forskningen.

Sammantaget är antologin väl sammanhållen och det ramverk som redaktörerna gett verket bidrar till att lyfta de enskilda uppsatserna, vilket gör *Kinship in Europe* till något mer än enbart en antologi. Den traditionella bilden av moderniseringen ifrågasätts på ett övertygande sätt. Ansatsen att komma bort från att tolka en central struktureringsprincip (släkt) enbart i kvantitativa termer är också lovvärd och borde vara en användbar inställning även när andra centrala analyskategorier, såsom till exempel marknaden, används som förklarings- och struktureringsfaktorer i historisk forskning. Antologins kända brister lyser igenom på några ställen: bidragen är visserligen tagna från relativt blandade forskningslägen och från olika regioner, men de är framför allt centrerade på Centraleuropa och inga bidrag rör Storbritannien eller Östersjöregionen. Möjligen finns också ett lite för starkt betonde av regionala skillnader, men det får väl delvis sägas hänga samman med att vi idag inte känner till förhållanden från mer än ett par orter. En obesvarad fråga är dock varför antologin sätter stopp inför 1900-talet. Sabean och Teuscher menar i förbigående att 1900-talet möjligen rymmer en tredje transformation, men vari denna förändring består eller över huvud taget vad som motiverar just 1900 som slutår diskuteras inte. Oviljan att anlägga ett perspektiv som överbryggar sekelskiftet 1900 delas visserligen med flera historiska framställningar av moderniseringsprocessen men det lämnar vissa frågetecken om det senaste seklets utveckling.

I vilket fall är *Kinship in Europe* ett klart läsvärt och tankeväckande arbete om en central del av moderniseringsprocessen.

Martin Dackling

Göran Ulväng, *Herrgårdarnas historia: arbete, liv och bebyggelse på uppländska herrgårdar* (Uppsala: Hallgren & Björklund 2009). 512 s.

Karl Johan Eklund, Hans Norman & Göran Ulväng (red.), *Sjö slott: tradition och manifestation* (Uppsala: Hallgren & Björklund & Länsförsäkringsrådet för Uppsala län 2008). 170 s.

Göran Ulvängs grundläggande introduktion till det historiska herrgårdsstudiet rymmer två delar, som måste betraktas helt olika: dels verkligen en "herrgårdarnas totalhistoria", där egendomarna i Lagunda härad i Uppland får tjäna som underlag för en större syntes, dels en katalog över Lagundas omkring 30 herrgårdar, med en kort gårdshistorik med fokus på ägare och byggnader. Ehuru denna senare del rymmer intressant information läggs här tyngdpunk-

ten på den första delen. Denna är i huvudsak en sammanställning av tidigare forskning och består av fem kapitel, varav ett första handlar om godsens första 700 år, varmed avses fram till ungefär 1750, då herrgårdskulturens blomstring tar sin början, och ett sista om herrgårdarna i industrisamhället, det vill säga från slutet av 1800-talet då blomstringen var över. De tre kapitlen däremellan utgör bokens tyngdpunkt och största värde, och därmed läggs stor tyngd på den agrara omvandlingsperioden i allmänhet och övergången till stordrift under 1800-talets första hälft i synnerhet.

När jag säger att boken är en sammanställning av tidigare forskning ska det inte uppfattas negativt: Ulväng har själv genom bland annat sin doktorsavhandling *Hus och gård i förändring* (2004) gett viktiga bidrag till denna forskning. Det är ett både viktigt och ambitiöst projekt som Ulväng genomför, då han sammanfattar resultat från en rad olika discipliner från 1800-talet och framåt. Forskningsfältet har i termer av vitalitet varit mycket ojämnt, med en kulmen inom etnologi och konvetenskap på 1930- och 1940-talen och, förefaller det som, med ett uppsving inom historia och ekonomisk historia under senare år, med långa perioder av lägre aktivitet däremellan. Därför är en syntes av detta slag viktig, och Ulväng är definitivt rätt person för jobbet. Boken är väl-skriven, bra korrekturläst, rikt illustrerad samt – inte minst viktigt – går en säker balansgång mellan breda generaliseringar och enskilda exempel från det uppländska lokalsamhället.

Det framgår redan i det första kapitlet att Ulväng vilar tungt på god svensk ekonomihistorisk forskning, på bekostnad av politisk historia och av konst- och arkitekturhistoria, vilket i sig är mycket tillfredsställande. Att han därtill för in landskapets betydelse för herrgårdarna, liksom herrgårdarnas betydelse för landskapets förändring, är ett modernt tillskott som är viktigt – dock så pass att det hade kunnat ske i ännu högre grad. Litet, litet lider även Ulvängs bok ännu av herrgårdsforskningens fåbless för byggnaderna i sig, men Ulväng vill vidga perspektivet och förklara dessa i ljuset av ekonomiska och sociala processer, vilket sammantaget ger en komplex och mångfacetterad framställning.

Av bokens tre tunga kapitel heter det första "Godset", det andra "Herrgården" och det tredje "Hemmet". "Godset" avser herrgårdens godsdrift, som inbegrep alla underordnade bönder, medan "Herrgården" rör huvudgårdens egen drift. Att godset ligger först är naturligt, då frälsebönderna sakta avvecklades och huvudgårdens drift utvidgades, men det gör också att det första steget i framställningen handlar om *bönder*: om frälsebönderna och om traktens övriga bönder. På detta sätt lyckas Ulväng betona böndernas betydelse i lokalsamhället och för herrgårdarna. Det är snyggt, och kan säkert fungera som en aha-upplevelse för den som inte är bekant med fältet. Först i kapitlet "Herrgården" gör denna, såsom många tänker sig en sådan, entré på allvar i boken.

Ulvängs framställning kretsar i hög grad kring betydelsen av stordriftens införande för herrgårdarnas utveckling. Rakt igenom alla tre kapitlen argumenteras väl för en skiljelinje mellan tiden före och tiden efter – kanske något litet på bekostnad av marknadernas och kommersialiseringens fortgående tillväxt. Herrgårdarnas stordrift framställs som det centrala och avgörande skeendet i den agrara revolutionen. Detta skeende innebar inte endast förändringar vad gäller driftsform, där egendomarna samlades genom skiften och koncentration, och de underordnades status, med en utveckling från frälsebönder via torpare till anställda på stat. Det förändrade jordbruket så att produktiviteten kunde öka och förutsättningar skapas för växelbruk och mekanisering. Det förändrade landskapet i grunden, det förändrade herrgårdarnas byggnadsmässiga struktur samt huvudbyggnadernas arkitektur. Det förändrade slutligen själva livsformen, livet på herrgården för både herrskap och anställda – med en minskning av antalet personer inom hushållet, vilket möjliggjorde frigörandet av tid för en privatisering av herrskapslivet. I kapitlet "Hemmet" förenar Ulväng på ett effektivt sätt den ekonomisk-historiska framställningen med en huvudsakligen etnologisk forskning kring herrskapens livsstil: det intensiva umgänget, distanseringen från allmogen, behovet av ostentativ konsumtion och manifestation av makt och välstånd.

Ulväng kommenterar ofta olika tolkningar inom forskningen, och kanske än oftare många av de mer eller mindre väl underbyggda föreställningar kring herrgårdar och högreståndsliv som förekommer både i och utom forskarsamhället. Ett exempel är hans resonemang om att privatiseringen av umgänge och arkitektur inte bör ses som en borgerlig ideologisk segertåg, utan snarare som en konsekvens av stordriftens ekonomiska och driftsmässiga förändringar. Någon borgerlig ideologi slog knappast igenom bland herrskapen, som ofta förde en adelsefterliknande livsstil. Ett annat exempel är äktenskapsmönstren under blomstringsperioden, då Ulväng visar att arrangerade äktenskap var en vanlig del av herrskapens strategier långt in på 1800-talet. Mycket bra så, men på denna punkt lider boken av att inte ha en gängse notapparat. Förvisso finns referenser mot slutet av boken, men dessa är otillräckliga: det finns många påståenden i boken, men alla är inte underbyggda – och läsaren ges därmed ingen möjlighet att gå vidare. Uttryck som "det påstås ofta" och "många menar att" kräver sina regelrätta noter, som, oavsett vad alla redaktörer, lektörer och läsare må säga, helt enkelt är ett system överlägset alla andra.

Kanske borde Ulväng slutligen ha funderat en vända till på vem han ville skriva för. Är de som är intresserade av en svensk herrgårdshistoria på 250 sidor intresserade av en 220 sidor lång katalog över herrgårdar i Lagunda? I åtminstone mitt eget fall blir nog svaret: "Nej, inte särskilt." Katalogen är inte särskilt aktivt kopplad till syntesen. Slutsumman är dock att Ulväng skrivit en kärnfull och koncis historik över det svenska herrgårdsväsendet, som kom-

mer att vara mycket värdefull för forskare under lång tid framöver, det stora bidraget till Lagundas lokalhistoria icke glömt.

Ulväng är också medredaktör och medförfattare till en nyutkommen *coffee table-book* om Lagundas bjässe, ett av Sveriges ståtligaste barockslott: *Sjöö slott: tradition och manifestation*. Boken är ett resultat av två konferenser kring och vid denna egendom, som i sin tur tydligen var följden av den omfattande takrenovering (redovisad i en kort artikel) som ägde rum i början av 2000-talet och som väckte, om inte nya frågor, så åtminstone liv i gamla frågor.

Antologin, med vackra fotografier av Bo Gyllander, har två tyngdpunkter: å ena sidan finns en uppsats av Ulväng om jordbruk, hushåll och bebyggelse på Sjöö från dess tillkomst under 1670-talet fram till i dag. Den utgör förstås en process i arbetet med *Herrgårdarnas historia*, och Ulväng visar hur de ekonomiska realiteterna – jordbrukets krav – har satt sin prägel på godset under hela dess existens. Å andra sidan behandlas slottets tillblivelse, med fokus på byggherren, Johan Gabriel Stenbock som medlem av den svenska aristokratin, och på arkitekturen och arkitekterna, med separata bidrag av Göran Lindahl och Claes Ellehag, och i en artikel av Johan Eriksson och Peter Lindienstolpe. Förvisso ger dessa sammantagna en god bild av den ideologiska och konstnärliga kontext – barocken – inom vilken Sjöö slott uppfördes och Stenbock verkade. Slutresultatet är dock inte helt lyckat. I inledningen anges en rad skäl att studera en egendom som Sjöö: ett brett historiskt perspektiv anges som nödvändigt för att analysera denna och den högreståndskultur inom vilken den tillkommit och fortblivit ända till i dag. Att redaktörerna då tillåtit en för de flesta läsare riktigt sömnpiller till fråga att ta så stor plats är förvånande: jag avser den om huruvida Nikodemus Tessin d.ä. eller Mattias Spihler var ansvarig arkitekt under uppförandet. Denna fotnot – boken skulle ju handla om "tradition och manifestation"! – hade med fördel kunnat bytas ut mot ett etnologiskt perspektiv över lång tid om livet på Sjöö. Christian Laines givande bidrag om den till godset hörande Holms kyrka under längre tid kompenserar endast i viss mån bristen, och Ulvängs ekonomihistoriska perspektiv gör att "traditionen" är ganska frånvarande. Bokens sammansättning visar att man måste överväga vilka syften man har inför ett antologiprojekt och utifrån detta utreda utbudet litet bättre. Den totala frånvaron av all kvinnlig medverkan i projektet tyder också på att antologins mål och sammansättning inte stått i redaktionens eller finansierarnas fokus. Den som är intresserad av tradition och manifestation på Sjöö under 300 år bör vända sig till *Herrgårdarnas historia* i stället.

Leif Runefelt

Kalle Bäck, *Sverigebildn: en historia om rödfärg, tegel, trädgårdar och byggnader eller Hem och hus: bebyggelseförändringar på landsbygden 1840–80* (Borensberg: Noteria 2008). 160 s.

Kalle Bäck's senaste bok tar sitt avstamp i Nils Holgerssons flygtur över Sverige. Från gåsryggen blickade Nils förundrad ned på det östgötska landskapet, men några bondgårdar såg han ej till, blott stora mangårdsbyggnader, röda lador och prunkande trädgårdar. "Här bor bönderna som herrskap", skanderade gässen. Men frågar sig Bäck, vad skulle han ha sett om han flugit förbi 50 år tidigare? Ja, när blev egentligen den svenska landsbygden typiskt "svensk" med sina rödfärgade hus med vita knutar och tegeltak?

Bäck är en bland flera historiker som de senaste åren har börjat intressera sig för den materiella kulturen, ett område som tidigare främst varit förbehållet konstvetare, etnologer och arkeologer. Bäck är i första hand intresserad av moderniseringen av samhället och menar att byggnader framstår som ett ovanligt tydligt uttryck för 1800-talets modernisering, eftersom "byggnaderna manifesterar kulturella, sociala och ekonomiska fenomen". Genom den agrara revolutionen och välståndsökningen förändrades böndernas bebyggelse, även om förändringarna vanligen ägde rum i långsam takt, anpassad efter de kollektiva och sociala strukturer som bondefamiljerna levde i.

Bäck har kartlagt bebyggelsen i Östergötland för två perioder, dels 1840 till 1860, dels 1860 till 1880. På så sätt, menar han, finns det möjlighet att slå fast när viktigare förändringar ägde rum. För båda perioderna har han nyttjat syneprotokoll, detaljerade beskrivningar av hus. Syneprotokollen är en utomordentligt intressant historisk källa, eftersom de ger kunskap om bebyggelsens utseende och funktion i sin historiska kontext, till skillnad mot till exempel bebyggelseinventeringar.

Sammantaget har 700 protokoll bearbetats kvantitativt, och det är tvivelsutan en av de största undersökningar av detta slag som genomförts. Bäck har mätt förekomsten av en rad företeelser, såsom gårdarnas form, husens antal, bostädernas plantyper och våningsantal, kökets placering, panelning, färgsättning, takmaterial och trädgårdar. Tyvärr saknas en redovisning av resultaten i sin helhet, men de blev kanske allt för omfattande för att redovisa som tabeller i en bilaga?

Det rör sig under alla omständigheter om ett mycket spännande och viktigt arbete som på detaljnivå identifierar förändringarna i en regional byggnadskultur. Ännu omkring 1850 låg gårdarna i byar, de var tätt bebyggda med många små omålade hus och bostäderna var små och hade torvtak. Efter skiftet fick gårdarna en öppnare prägel med större avstånd mellan bostad och ekonomihus, trädgårdar anlades och bostadshusen blev bredare med fler rum, de rödfärgades och försågs med tegeltak.

Av stort värde är den diskussion som Bäck för om likheter och skillnader mellan skogs-, slätt- och kustbygder, mellan byar och mellan olika sociala skikt. En hel del är nytt och ger ny kunskap om hur en byggnadskultur utvecklades och dess förlopp. Man förvånas till exempel över de stora skillnaderna i byggnadsskick som vid samma tidpunkt fanns mellan olika områden, byar och gårdar. Oftast infördes nyheter på de största gårdarna först. Särskilt betonar författaren skiftets betydelse: först när gårdarna flyttades ut från bytomten gavs det utrymme åt en mer spridd bebyggelse, anläggandet av trädgårdar och en möjlighet att bygga bredare och längre bostadshus, vilka tidigare i stället hade fått uppföras på höjden.

I denna diskussion saknas dock ett mer jämförande perspektiv som ytterligare hade kunnat belysa en byggnadskulturs komplexitet. Bland annat saknas klassiska verk av Sigfrid Svensson respektive Monika Minnhagen och Gösta Arvastsson om Hälsinglands respektive Skånes bebyggelse, vilket är litet märkligt med tanke på att dessa just behandlar moderniseringen av bebyggelsen utifrån studier av syneprotokoll.

Man kan heller inte låta bli att fundera på hur metoden har påverkat resultatet. Protokollens representativitet diskuteras till exempel inte mer övergripande. Jämförelse saknas mellan de utvalda synade gårdarnas antal och storlek (i mantal eller åkerareal) och det faktiska antalet gårdar och deras storlek i Östergötland, vilket skapar viss osäkerhet för läsaren. I ett fall är det uppenbart: Protokollen från perioden 1860–1880 kommer till 60 procent från gårdar större än ½ mantal, medan endast 28 procent av de synade gårdarna från 1840–1850-talet var så stora. Därmed bör den synbarligen så snabba förändringen efter laga skiftet inte varit så explosionsartad som Bäck gör gällande. Det finns också en risk att förändringarna framstår som mycket större efter 1850 än den var, eftersom han inte undersöker decennierna dessförinnan. Vissa företeelser slog faktiskt igenom tidigare, menar Bäck, såsom tvåvåningshus och tegeltak, men de var få och hade begränsad spridning. Här förlitar han sig dock främst på äldre etnologisk forskning där man ju främst valde att lyfta fram ålderdomliga drag. Kartor, syneprotokoll och mantalslängder från 1700-talet hade kunnat ge en mer nyanserad bild.

Och hur var det nu med rödfärgen? Ja, enligt Bäck så slog rödfärgen igenom sent, först efter 1800-talets mitt. Rödfärgningen var dyr hävdar han, dock utan hänvisning, och på grund av färgens höga värde angav alltid lantmätnarna i protokollen att husen var rödfärgade – hur han nu säkert kan veta det. Andra forskare har fel när de har hävdat att rödfärgningen i bondemiljö infördes redan från slutet av 1700-talet, fastslår Bäck med emfas, trots att rödfärgade hus omtalas i såväl syneprotokoll som dagböcker och reseskildringar från denna tid bland annat i Uppland, Hälsingland och Bergslagen. Förmodligen rör det sig helt enkelt om regionala skillnader. En sådan slutsats ansluter också väl till Bäck

egna resonemang om hur böndernas byggnadskultur utvecklades – förändringarna var en del av en process som hade olika hastighet beroende på böndernas ekonomiska, sociala och kulturella preferenser.

Göran Ulväng

Lennart Samuelson (red.), *Bönder och bolsjeviker: den ryska landsbygdens historia 1902–1939* (Stockholm: Ekonomiska forskningsinstitutet vid Handelshögskolan 2007). 271 s.

De flesta av oss förknippar nog oktoberrevolutionens sociala och ekonomiska efterverkningar främst med den stora satsningen på att industrialisera och modernisera det sovjetiska samhället. Men faktum är att majoriteten av Sovjetunionens befolkning fram till andra världskriget, och även en tid därefter, bodde på landet och fick sin försörjning genom jordbruket. Denna del av befolkningen vållade den socialistiska partiapparaten och stadsförvaltningen stort huvudbry. Hur skulle bönderna, som lidit svårt under den gamla regimen, fås att anamma den urbant orienterade samhällsvision som revolutionen presenterade? Förhållandena i den rurala sektorn var av central betydelse för att moderniseringen skulle lyckas.

Detta dilemma utgör ramen för den av Lennart Samuelson redigerade antologin *Bönder och bolsjeviker*. I 13 vetenskapliga essäer skrivna av samtida ryska forskare diskuteras teman som bonderevolutionen i Ryssland vid tiden för oktoberrevolutionen, förutsättningarna för långsiktig ekonomisk planering under 1920 talet, jordbrukets kollektivisering och elimineringen av kulakerna, hungerkatastroferna på den ryska och ukrainska landsbygden 1932–1933 och vardagsliv i södra Ural. Således ryms allt ifrån det organisatoriska makro perspektiv som ofta återfinns samtida ryska forskningen om Stalinepoken, till mikrohistoria. Innehållet speglar väl det samtida ryska forskningsläget. Bland de bidrag som sticker ut är Igor Narskijs om segrare och förlorare på Urals landsbygd under de kritiska åren efter revolutionen. Den beskriver hur bönderna, som från början var entusiastiska till revolutionen, förlorade tron på den samma då de utsattes för inbördeskriget, tvångsrekvisitioner, bristande omsorg från statsmakterna och slutligen hungersnöd. Att planeringen av jordbrukspolitiken och omsorgen om bönderna inte fungerade är inget att förundras över. Som Jelena Tiurina skriver i en annan artikel, saknades inte bara beprövade instrument för långsiktig planering, utan planerarna behandlades i många fall lika vårdslöst som bönderna. I den artikel som Tatiana Sorkina skrivit, baserad på ekonomiska dokument och underrättelser om förhållandena i jordbruket, framgår också med vilken planlöshet och brist på kunskap som kollektiviseringsringarna genomfördes. Ett målade bidrag till bilden av vardagslivet före,



under och efter kollektiviseringarna utgör också Jevgenia Malysjevas uppsats om vardagslivet i södra Ural under 1920- och 1930-talen. Arbetet bygger på protokoll från kommunistpartiets rensningar och ögonvittnes berättelser, källor som visat sig innehålla mängder med berättelser om vardag, brottslighet, moral och kultur på landsbygden.

Ett av antologins mer intressanta bidrag rör Röda arméns inställning till och delaktighet i kollektiviseringarna i slutet av 1920- och början av 1930-talet. Armén bestod till en stor del av bondsöner och deras inställning till kollektiviseringarna hade en avgörande betydelse för moralen i armén. Därtill kom den militära utbildningen och den ideologiska skolningen att formas till ett redskap för att sprida kollektiviseringstanken och skola soldater för kommande uppgifter på kolchoserna. Upp till högsta nivå följde det sovjetiska samhällsmaskineriet soldaternas inställning via rapporter byggda på soldaternas brev så väl som underrättelseorganens övergripande tolkningar av stämningar och händelser.

Slutligen måste Viktor Kondrasjins bidrag om hungersnöden i Ryssland och Ukraina 1932–1933 nämnas. Bidraget som i grunden är sakligt och välargumenterat är ett exempel på den ofta starkt politiska historieskrivning som är så karaktäristisk för de postsovjetiska samhällena. Kondrasjin börjar sin text med att tala om hur felaktig och skadlig det är, för att sedan själv ta en tydlig ståndpunkt för den ryska beskrivningen av hungersnöden i Ukraina, där den inte betraktas som ett avsiktligt folkmord utan ett utslag av okunskap och ignorans som drabbade hela Sovjetunionen, inte bara Ukraina.

Vid sidan av de enskilda bidragen måste slutligen helheten lyftas fram. Ambitionen att bjuda in forskare från ett språkligt annars avskärmat vetenskapssamhälle och göra deras bidrag tillgängliga för diskussion lovar mycket gott och antologier som denna har mycket att bidra med för både forskning och undervisning.

*Johan Eellend*

Tora Korsvold, *Barn og barndom i velferdsstatens småbarnspolitik: en sammenlignende studie av Norge, Sverige og Tyskland 1945–2000*. (Oslo: Universitetsforlaget 2008). 286 s.

Det finns ingen grupp i västvärlden vars vardag har förändrat sig mer sedan andra världskriget än de små barnens. Så inleder den norske historikern Tora Korsvold sin komparativa studie av småbarnspolitik 1945–2000 i tre olika välfärdsstater; Sverige, Norge och Tyskland. Det är en viktig utgångspunkt, eftersom tidigare forskning främst har fokuserat på vad olika välfärdsregimer har betytt för en vuxen och åldrande befolkning.

Korsvold visar att småbarnspolitik och småbarnens vardag har påverkats av många skilda faktorer, såsom arbetsmarknad, demografi, vetenskap, religion, föreställningar om barns bästa, könsrollsdiskussioner och inte minst krigets innebörd och konsekvenser. Detta är den starkaste motiveringen till valet av länder. Vid ett första påseende kan en jämförelse mellan Sverige, Norge och Tyskland verka skandinaviskt och socialdemokratiskt framtungt. Men de valda länderna hade olika positioner under kriget; Sverige var neutralt, Norge ockuperat och Tyskland en ockupationsmakt under nazistisk regim. Korsvold visar hur de tre länderna fick olika problem att förhålla sig till efter kriget, vilket i sin tur har lett till olika småbarnspolitik.

I Tyskland – Korsvold fokuserar på Västtyskland – blev det angeläget att ta avstånd från nazisternas intervenerande och defamiliserande familjepolitik, liksom senare den socialistiska familjepolitik som bedrevs i DDR. I stället söktes stabilitet genom att återerövra de familjeideal som rådde före kriget. En borgerlig familjemodell och småbarnsinstitutioner som drevs av frivilliga religiösa organisationer utmärkte den familjepolitik, eller snarare avsaknaden av familjepolitik, som kännetecknade Västtyskland fram till den tyska återföreningen.

Även i Norge var stabilisering viktigt efter kriget. Resurser satsades på infrastruktur och industri för att bygga upp landet, inte på daghem. Följden blev en stark manlig familjeförsörjarmodell och ett husmoderskontrakt som varade ända till 1970-talet. Småbarnspolitiken bestod i åtgärder som underlättade för gifta mödrar att stanna hemma med barn. Endast för ensamstående mödrars barn inrättades daghem och särskilda kontanta understöd för att de skulle kunna förbli i mödrarnas vård.

Sverige, som hade stått utanför kriget, behövde varken göra upp med en nazistisk ideologi eller bygga upp ett raserat land. Sådan befolkningspolitik som blev tabu i efterkrigstidens Tyskland och Norge kunde fortsätta att diskuteras i Sverige under 1940-talet. Här lanserades idén om att hemmen var otillräckliga för att uppfostra barnen till goda medborgare. I kombination med en stadigt ökande efterfrågan på kvinnors arbetskraft resulterade detta i en universell småbarnspolitik som förlade en stor del av alla barns uppväxt utanför hemmen.

Boken redovisar småbarnspolitiken i Sverige, Norge och Tyskland var för sig. Det ger en god översikt över utvecklingen i de olika länderna. Men dispositionen utnyttjar inte komparationens alla fördelar. En alternativ uppställning med ett tydligare barnperspektiv hade varit att analysera hur realiteten eller frånvaron av olika välfärdsinsatser som daghem, barnbidrag, föräldraförsäkring, vårdnadsbidrag etcetera motiverades och påverkade småbarnens liv på skilda sätt i de olika länderna. Genom att leta på olika ställen i boken kan läsaren få upplysningar om hur liknande insatser kring småbarn bottnade i olika

problem. Ett sådant exempel är daghem som har motiverats och utformats från helt skilda utgångspunkter.

I Sverige motiverades daghemsutbyggnaden från 1940-talet och framåt av arbetsmarknadens efterfrågan på kvinnor samt av krav på kvinnors rätt till arbete. Senare styrktes förskoleutbyggnaden av jämställdhetspolitiska skäl och i samband med det ansågs nu barn som socialt kompetenta vid yngre åldrar än vad man tidigare ansett.

I Norge var efterfrågan på kvinnlig arbetskraft aldrig ett argument på samma sätt. Där etablerades på 1950- och 1960-talen så kallade husmorsbarnehagar där barnen vistades fyra timmar för att hemmafruarna skulle kunna utföra sina arbetsuppgifter. Heldagsomsorg diskuterades endast för ensamstående mödrars barn. Inte förrän på 1970-talet blev efterfrågan på kvinnors arbete anledning att inrätta barnomsorg i större skala. Den barnrättsdiskurs som fick fäste i Norge från 1980-talet och framåt motiverade daghemmen utifrån att de var en arena för lärande som alla barn hade rätt till.

I Tyskland var det länge svårt för politiker att påverka utformningen av de daghem som fanns eftersom de drevs av frivilliga organisationer. Dessa kyrkliga daghem syftade till att ge barnen en kristlig uppfostran och var inte utformade för att erbjuda barntillsyn som kunde underlätta mödrarnas löne- eller hemarbete. Daghemmen var halvdagsinstitutioner som hade öppet några timmar på förmiddagen och någon timma efter lunch. Men lunchen förväntades barnen inta hemma hos den hemanarbetande modern. 1992 antogs en lag om att alla barn mellan tre och sex år skulle ha rätt till en daghemsplats. Daghemsutbyggnaden motiverades av den kompromiss om abort som gjordes efter återföreningen. Fri abort hade tillämpats i öst medan väst hade en mycket restriktiv lagstiftning. Inför arbetet med en gemensam abortlagstiftning hävdades att västtyska kvinnor tvingades välja abort eftersom utbudet på barntillsyn var så begränsat (s. 219). Lagen om daghemsplats för alla barn blev ett slags kompensation för att den gemensamma abortlagen (som antogs 1990) inte tillät fri abort.

Motiven för daghem har alltså haft helt skilda utgångspunkter, vilket i sin tur visar att småbarnspolitik spänner över många olika politikområden. Föreställningar om barns bästa, som har sett olika ut i de tre länderna samt förändrats över tid, har ofta använts för att legitimera politiska ställningstaganden. Men Korsvold visar att det som ansetts vara bäst för barn sällan har ansetts som ett tillräckligt argument i sig för att genomföra en politisk satsning. Småbarnspolitik har i den meningen varit instrumentell, det vill säga den har varit inriktad på att stimulera andra aspekter av samhällsbygget än välfärd för just de mindre barnen.

Korsvold har skrivit en angelägen bok som visar tre länders skilda barnvårdsprocesser. Norge och Sverige, som kanske förväntas föra en likartad politik inom ramen för en socialdemokratisk välfärdsregim, uppvisar skillnader, vilket

också är en av poängerna i historikern Klas Åmarks jämförelse mellan norsk och svensk välfärdspolitik. Nu finns det även bok som även belyser hur dessa skillnader har påverkat välfärden för småbarn.

Johanna Sköld

Birgitta Almgren, *Inte bara Stasi: relationer Sverige-DDR 1949–1990* (Stockholm: Carlsson Bokförlag 2009). 564 s.

Daniel B. Roth, *Hitlers Brückenkopf in Schweden: die deutsche Gesandtschaft in Stockholm 1933–1945* (Berlin: Lit Verlag 2009). 392 s.

Sverige skulle hanteras på ett speciellt sätt. I mitten av 1930-talet rekommenderade den nazistiska organisationen *Nordische Gesellschaft* ett försiktigt tillvägagångssätt i Sverige. Enligt tyska nazister med god kännedom om Sverige hade de nordiska folken en "sensibel hederskänsla" och reagerade med motstånd mot en alltför offensiv kulturpropaganda. Det gällde att erövra Sverige med hjälp av "kulturpolitiska handlingar" för att skapa sympati för Tyskland.<sup>1</sup> Direkt politisk propaganda skulle undvikas i Sverige eftersom detta bara skulle leda till kritik och motstånd. I stället gällde det att skapa en positiv opinion gentemot Tyskland genom att visa intresse och öppenhet för den svenska kulturen och genom att främja utbytet mellan länderna. På så sätt skulle svenskarna själva upptäcka Nazitysklands positiva sidor och ställa sig på dess sida. Detta framgår av material i tyska arkiv och av tidigare forskning i Sverige och Tyskland.

Nästan 30 år senare upptäcker man ganska likartade formuleringar. I relationen mellan Sverige och DDR beskrevs det alliansfria Sverige som ett "tyngdpunktsland" (*Schwerpunktsland*) för DDR och som betydelsefullt för spridning av politisk propaganda. Sådan propaganda skulle dock inte ske öppet, utan bedrivas framför allt som ett aktivt kulturarbete för att väcka förståelse för DDR och för socialismen som system. Tanken var att så småningom skulle svenskarna av sig själva upptäcka fördelarna med detta system och vända sig bort från kapitalismen. Vid besök i DDR skulle svenskarna dessutom beviljas ett "visst mått av rörelsefrihet" för att de skulle trivas och inte bli misstänk samma (Almgren, s. 215).

I två nyutkomna böcker har nya aspekter undersökts i de svensk-tyska relationerna: Historikern Daniel B. Roths doktorsavhandling *Hitlers Brückenkopf in Schweden* behandlar den tyska legationens betydelse för de svensk-tyska relationerna under 1930- och 1940-talen och Birgitta Almgren, professor i tyska, har i sin nya bok *Inte bara Stasi* studerat förhållandet mellan Sverige och DDR. I denna recension diskuteras båda böckerna tillsammans eftersom de

1. "Richtlinien für die nationalsozialistische kulturpolitische Eroberung der nordischen Länder. 1934/1935". Denkschrift der Nordischen Gesellschaft, NS 8/222, Bl. 34, Bundesarchiv Berlin.

ger nya, intressanta perspektiv på de svensk-tyska relationerna och kan ge nya även mer generella insikter i relationer mellan diktaturer och neutrala eller alliansfria stater.

Båda böckerna är gedigna och omfångsrika genomgångar av material i svenska och tyska arkiv. Båda har arbetat med rapporter, korrespondens, manuskript och protokoll. Almgren har dessutom genomfört intervjuer med personer som har varit aktiva i de svensk-tyska relationerna under 1950-talen och framåt. Båda har även använt ett rikt tidnings- och mediematerial.

Roth beskriver den tyska legationen i Stockholm som "Hitlers brofäste" i Sverige. Åren 1933–1939 var legationens främsta uppgift att skapa en positiv opinion i Sverige för Nazityskland och att säkra en fortsatt handel mellan länderna. Medan det på ekonomins område under dessa år inte förekom några större bekymmer, var den svenska pressen ett större problem för legationen. Många gånger fick de hantera kritiska uttalanden mot Nazityskland i svensk press, dock för det mesta utan större framgång. Här hade det varit bra om Roth hade tagit upp den svenska forskningen mycket mer, som till exempel studier om svenska medier och den omstridda neutralitetsfrågan.

Under krigsåren fick den tyska legationen stor betydelse som "Hitlers brofäste" i Sverige. Sveriges råvaror var nödvändiga för krigsindustrin och Sverige blev ett viktigt transitland för tyska trupper. Det ledde till en enorm utbyggnad av legationen som tredubblade sin personal. Nu var det desto viktigare för den tyska legationen att iaktta händelserna i det neutrala Sverige och försöka påverka opinionen till sin fördel. Roth gör i sin avhandling mycket riktigt den sammanfattande bedömningen att det på intet sätt var den tyska legationens förtjänst att Sverige inte blev indraget i kriget – något som några legationsanställda hävdade i förhör efter kriget – utan att Sverige slapp undan kriget på grund av en särskild konstellation av ömsesidiga intressen och beroenden mellan den tyska diktaturen och den svenska demokratin under denna period. Denna konstellation lät Sverige aldrig bli ett attraktivt och lönsamt krigsmål för Nazitysklands expansionspolitik.

Roth visar hur den tyska legationen, vars personal inte alltid hade goda kunskaper om Sverige, var beroende av informatörer i det svenska samhället för att kunna bedöma olika aktörers politiska inställning och rasmässiga bakgrund. Detta var något som alltid skulle kontrolleras innan en svensk fick resa till Tyskland eller en tysk till Sverige. Legationen och naziregimen hade dessutom stort behov av dem som Roth kallar för "Meinungsmultiplikatorn", personer i Sverige, som var positivt inställda till Nazityskland och hade inflytande i den svenska offentligheten.

Intressant är här att konstatera att DDR-regimen använde sig av sådana personer på ett liknande sätt. Almgren beskriver ingående i sin studie hur några ledare för svensk skolpolitik användes av DDR-regimen som "åsiktsmul-

tiplikatorer” för att försöka skapa en positiv opinion om DDR i Sverige. Även DDR-regimen försökte använda kulturutbytet till att försöka sprida förtäckt politisk propaganda.

Många tyskar, men även ett antal svenskar, ställde sig i DDR-regimens tjänst och spionerade för Stasi i Sverige. Av Almgrens studie framgår hur genomorganiserad Stasis verksamhet var, hur många informatörer som fanns i Sverige och hur de spionerade på politiker, kulturpersoner, lärare och andra. Det är mycket märkligt att svenska SÄPO vägrar att ge forskare som exempelvis Almgren tillgång till uppgifter om svenskar som arbetade åt Stasi för att en gång för alla kunna göra upp med denna mörka del av historien.

Intressant är också Almgrens diskussion kring den ömsesidiga inspirationen mellan Sverige och DDR angående enhetsskolan. Här hade Sverige och DDR någonting gemensamt: båda strävade efter ett klasslöst samhälle, där alla skulle ha samma utbildningschanser oberoende klassbakgrund. Medan skolan i Sverige skulle stå på en öppen demokratisk grund, förankrades skolmodellen däremot i DDR i en marxistisk-leninistisk åskådning. Sverige hämtade idéer till utformning av en ny enhetsskola bland annat vid fortbildningar i DDR och DDR-skolpolitiker kom på besök till Sverige.

Almgren, som först och främst är språkforskare, gör intressanta språkliga analyser av begrepp som var centrala i DDR. Språket är ett viktigt instrument, när det gäller att försöka sprida ideologier; med hjälp av språket kan många idéer omedvetet föras över mellan människor. Det har hon redan visat i sina tidigare studier om Nazitysklands försök till infiltration vid svenska skolor, högskolor och universitet. Intressant är här hennes funderingar kring gemensamheter mellan språkets betydelse i diktaturer. Med hjälp av språket kan ord laddas med positivt innehåll, som till exempel i DDR och Nazityskland orden *folk*, *gemenskap* och *fred*. Dessa ord var centrala i båda systemen, men laddades med olika innehåll. Översattes dessa ord sedan till svenskan, kunde de få ytterligare nya betydelser.

Att skriva om diktatoriska system och deras försök till påverkan på demokratiska stater är ett laddat ämne som omgärdas av många outtalade skrivregler som även kan skilja sig åt i olika nationella kontexter. Därför hade båda studierna gynnats av en reflexiv diskussion om vilken historieskrivning som författarnas samtid förväntar sig och hur de tänker hantera detta. Så förhåller sig Almgren mer kritiskt mot Sveriges roll i relationerna till DDR än vad Roth förhåller sig gentemot Sverige i sin studie. Roth presenterar i sin undersökning snarare ett försiktigt, mer avvaktande Sverige som försökte upprätthålla en viss typ av neutralitet. Detta kan hänga samman med att en tysk läsare förväntar sig av Roths studie en inte alltför tung kritik av det svenska agerandet (eftersom Sverige för det mesta skildras i positiv dager i Tyskland), medan det förväntas av Almgren som svensk skribent en kritisk diskussion av Sveriges

förhållningssätt gentemot DDR. Varje analys av det förflutna är samtidigt en analys av skribentens samtid. Detta syns tydligt i dessa undersökningar.

Sammanlagt vill jag konstatera att båda studierna är mycket gedigna och betydelsefulla arbeten som fyller stora luckor i svensk och tysk forskning. Jag hoppas också att Almgrens studie så snart som möjligt kommer att översättas till tyska och Roths studie till svenska för att nå ytterligare läsekretsar.

*Petra Garberding*